

- ²⁷ Там же.
^{**} Визволення Дрогобицької області проходило на протязі липня—жовтня 1944 р.
²⁸ Там же, спр. 570, арк. 51.
²⁹ Там же, арк. 54.
³⁰ Правда.— 1946.— 23 августа.
³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 572, арк. 15, 16.
³² Там же, спр. 570, арк. 138, 139, 140, 141, 142, 143.
³³ Там же, спр. 966, арк. 82, 86, 139, 140, 186; спр. 570, арк. 6.
³⁴ Там же, спр. 966, арк. 214.

В. А. Гриневич (Київ)

Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944—1945 рр.)

Згідно з законом СРСР «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», затвердженим Х сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р., усі союзні республіки отримали право створювати власні наркомати закордонних справ для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами¹. Пояснюючи назрілу потребу прийняття такого екстраординарного рішення (адже йшлося про децентралізацію одного із ключових союзних наркоматів), нарком закордонних справ СРСР, заступник голови Раднаркому СРСР В. Молотов у доповіді на сесії, зокрема, зазначав, що прийняття таких конституційних поправок зумовлене «політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік», їх «зростаючою потребою у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами» і має на меті «розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами»².

Україна першою серед союзних республік зробила реальні кроки на шляху втілення в життя рішень Х сесії. Вже 5 лютого 1944 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ республіки було призначено відомого українського драматурга О. Корнійчука³. Він енергійно розпочав розбудову нового зовнішньополітичного відомства. Проте насправді організація НКЗС України стала черговою «політичною грою» сталінського керівництва. Одержавши де-юре право мати власний народний комісаріат закордонних справ, Україна, разом з тим, де-факто не отримала права ані на встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами, ані на проведення власного зовнішньополітичного курсу, як і раніше, залишившись повністю підпорядкованою союзному центру.

Питання про створення та перші кроки діяльності Народного комісаріату закордонних справ Української РСР спеціально не досліджувалися радянськими істориками. Автори численних праць, присвячених діяльності України на міжнародній арені, порушуючи вищезгадану проблему, як правило, обмежувалися констатацією факту утворення НКЗС України у 1944 р. та загальними оцінками цієї події як свідчення «подальшого розвитку в роки Великої Вітчизняної війни міжнародно-правового статусу УРСР», «розширення зовнішньополітичної діяльності республіки» тощо. При цьому особлива увага надавалася вступу України до ООН у 1945 р., що свідчило, на думку радянських істориків, про виз-

нання внеску нашої республіки «в перемогу над фашизмом та підвищення її міжнародного авторитету в світі» тощо⁴.

Інакше оцінювалися конституційні поправки 1944 р., зокрема, стосовно утворення наркоматів закордонних справ союзних республік, в західній історіографії. Раптове виникнення республіканських наркомзак-справ пов'язувалося зарубіжними дослідниками, передусім, з намаганням сталінського керівництва ввести радянські республіки до Організації Об'єднаних Націй з тим, щоб посилити свої позиції у ній. Самі ж республіканські наркомати розцінювалися ними не інакше як бутафорні⁵, а їх наркоми — як «міністри з порожніми портфелями»⁶. Водночас західні вчені досліджували справжню роль Української РСР на міжнародній арені, взаємозв'язок завдань внутрішньої та зовнішньої політики радянського керівництва на завершальному етапі другої світової війни⁷. Проте відсутність доступу для них до матеріалів архівів колишнього Радянського Союзу унеможливила всебічне вивчення ряду принципово важливих проблем, пов'язаних із сталінською політикою «в українському питанні» у той період. Це стосується, зокрема, історії створення зовнішньополітичного відомства УРСР і перших кроків його діяльності. Невідомо, якою була реакція на «конституційні перетворення» 1944 р. у самій Україні, яким було ставлення тих чи інших українських урядовців до справи розбудови НКЗС УРСР і, зрештою, якою мірою воно відповідало тій лінії, що її було визначено Москвою у питанні «розширення прав» союзних республік. Висвітлення цих питань становить мету автора даної статті.

Як відомо, політична гра Й. Сталіна щодо «вдосконалення радянської федерації» у 1944 р. була спрямована на вирішення ряду аспектів як зовнішньої, так і внутрішньої політики. При цьому Україні, враховуючи її ключову роль у розв'язанні проблем, пов'язаних з майбутніми кордонами СРСР, її близьке сусідство до країн, які сталінське керівництво готувало до «радянїзації», а також зважаючи на піднесення у ній в роки війни національно-визвольного руху, відводилося особливе місце. Від улагодження в цій «другій радянській республіці» вищеозначених питань багато в чому залежала доля усього СРСР. Як згадував колишній держсекретар США Ед. Р. Стетініус, Й. Сталін не приховував свого занепокоєння «українським питанням». У приватній бесіді з президентом США Ф. Рузвельтом 7 лютого 1945 р. (під час проведення Ялтинської конференції) він заявив, що почуває свою позицію в Україні досить складною та непевною, і місце для України в ООН, по суті, є необхідним для збереження єдності Радянського Союзу⁸.

Отже, не випадково під час повернення радянської влади в Україну у 1943—1944 рр. Й. Сталін поєднував наступ Червоної армії з справжнім пропагандистським наступом, в якому домінували теми відродження української радянської державності, сплюндрованої німцями, та зв'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській державі, що стало можливим лише за умов утворення СРСР і завдяки зусиллям «особисто маршала Й. Сталіна».

Конституційні перетворення в СРСР надали ще більшого імпульсу цій кампанії. «Український народ,— зазначала 15 лютого 1944 р. «Радянська Україна»,— схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв'язанні національного питання, новий ступінь в розвитку і зміцненні своєї державності. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О. Є. зустрінуте з почуттям глибокого задоволення. Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії радянської України»⁹.

Зазначимо, що призначення на таку високу державну посаду саме письменника не було чимось несподіваним для України. Адже ще у

1943 р. видатні українські поети П. Тичина і М. Бажан стали наркоматами, відповідно, освіти та культури (цікаво, що Павло Тичина навіть не був у той час членом партії).

Така кадрова політика, що її проводив Микита Хрущов, відповідає вищезгаданому пропагандистському наступу і мала на меті посилити патріотичні почуття українського народу та його лояльність до радянської влади¹⁰. У цей період готувалися й інші «письменницькі призначення» на державні посади¹¹.

Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п'єси «Фронт», що з'явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору — конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, що значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення, — була підказана драматургу самим Й. Сталіним. На той час, коли радянські війська відчували гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п'єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., одразу після визволення Харкова (як виявилося, тимчасового), О. Корнійчук знову-таки за «підказкою зверху» опублікував у «Радянській Україні» статтю, що започаткувала дискусію у радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім, стосовно нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування «українського аспекту» польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган — газета «Правда», а невдовзі О. Корнійчука було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Перебування протягом року в кабінетах союзного НКЗС не минуло безслідно для О. Корнійчука. Він набув не лише певного дипломатичного досвіду, але й встановив знайомства, відчув «дух» зовнішньополітичного відомства.

Щодо реакції НКЗС СРСР (точніше, його кулуарів) на рішення X сесії Верховної Ради Союзу, то ніхто в цій установі, здавалося, не ставив під сумнів потребу їх виконання. Як свідчили західні дипломатичні джерела, чиновники наркомату в приватних бесідах із західними дипломатами висловлювали думку про те, що ухвалені сесією конституційні перетворення запозичені з практики Британської Співдружності¹². А наркомзаксправ СРСР, «головний теоретик реформ» В. Молотов 6 лютого 1944 р. під час обіду, даного на честь британського посла в Москві, на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, відповів, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав¹³.

Зазначимо також, що надання Україні зовнішньополітичних повноважень мало історичний прецедент. Адже з 1919 по 1923 р. вона мала дипломатичні представництва в Англії, Польщі, Італії, Австрії, Чехословаччині, Литві, Естонії, Болгарії та інших країнах, а також підписала 48 угод з урядами іноземних держав¹⁴. Проте, піклуючись про створення єдиної союзної держави і водночас боячись поширення «конфедералістських настроїв» в Україні, керівництво країни на чолі з Сталіним добилося ліквідації будь-яких ознак самостійності УСРР, перебравши на себе після утворення СРСР усі повноваження в галузі зовнішніх відносин. У 1944 р., здавалося, союзний уряд повернувся до практики початку 20-х років, надаючи республікам право брати безпосередню участь у виробленні зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу.

Вже у першій декаді лютого 1944 р., тобто через декілька днів після призначення, О. Корнійчук передав М. Хрущову начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства України. «Військова можуть

ність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу,— зазначалося в ній,— дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами. Ці зв'язки нам необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем»¹⁵.

Обгрунтовуючи право республіки на участь у післявоєнних мирних конференціях, щойнопризначений нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім, тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. «Вона,— підкреслював О. Корнійчук,— це право має більше, ніж будь-яка інша європейська держава, а тому є необхідність забезпечити участь українських представників у мирній конференції, конференціях з перемир'я з Румунією, Угорщиною, а також у роботі різних комітетів та комісій з питань війни та післявоєнного устрою»¹⁶.

Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів «з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією»¹⁷. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановлення дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. «Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами,— пояснював О. Корнійчук,— або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їх приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах»¹⁸.

Для виконання вищевказаного завдання О. Корнійчук пропонував звернутися до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні і Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, український нарком вважав за доцільне організувати через Англо-Російський Парламентський Комітет спеціальний запит до британського парламенту з цього питання. О. Корнійчук інформував голову українського уряду про те, що британський і американський послы в СРСР Керр та Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім'я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду наркомзаксправ України. Корнійчук наводив текст привітання британського посла: «Коли Ви з часом улаштуєтеся й остаточно при звичаєтеся з вашими новими обов'язками, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері»¹⁹. Тому він дійшов висновку, що англійці та американці виступали за встановлення дипломатичних стосунків з Українською РСР і розраховував у разі їх прибуття до Києва влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення вищезазначеного питання посольствами СРСР у Великобританії та США одразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами.

О. Корнійчук наголошував на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з гітлерівською Німеччиною, її політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію з участю наркомзаксправ УРСР. Водночас слід активізувати діяльність органів масової інформації України. О. Корнійчук радив провести в ЦК КП(б)У спеціальну нараду з участю працівників преси,

письменників, учених, яким «дати завдання підготувати серію статей для закордонної преси»²⁰.

Наркомзаксправом України був представлений М. Хрущову також проект плану організації наркомату (він датувався 9 лютого 1944 р.)²¹. По суті, в цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури зовнішньополітичного відомства республіки.

За розробленим О. Корнійчуком штатним розкладом наркомату належало мати двох заступників — по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату входили зв'язки з сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною, другого — з Великобританією та Америкою, третього — з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. Четвертий відділ вирішував питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, мав готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером.

Передбачалося й утворення ряду інших відділів — протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, учбової частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), пошивочної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо.

Згідно з проектом планувалося підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі, відповідно, 2 і 6 чол., по Румунії — 1 і 4, по Чехословаччині — 2 і 6, по Великобританії і Америці — 2 і 9 чол.

Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо) мав становити 156 чол., з них 42 — в основних чотирьох відділах²².

Хоча структуру наркомату закордонних справ Української РСР не можна було назвати професійно складеною, адже розклад по відділах виглядав досить сумбурно, вона в цілому відповідала тим завданням, що їх накреслив у своєму проекті О. Корнійчук: ґрунтувалася на визнанні примату загальносоюзних інтересів та усвідомленні прерогатив союзного відомства, хоча водночас була спрямована на встановлення дипломатичних стосунків України з іншими державами, тобто на реальну участь республіки у виробленні зовнішньої політики СРСР.

Проте між планами і дійсністю, як з'ясувалося невдовзі, пролягала глибока прірва. У тому вигляді, що його уявляв О. Корнійчук, НКЗС України не судилося бути створеним.

Формування українського зовнішньополітичного відомства одразу здійснювалося не шляхом утворення відділів для встановлення прямих контактів з іншими країнами. За період перебування на посту першого наркома з «основних відділів» було утворено лише політичний (зав. відділом — Плахін), який займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Втім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів — Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію — НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами не оперував.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте в ньому було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу)²³.

Звістка про рішення центру усунути О. Корнійчука з посади наркомзаксправ України застала його зненацька. В архіві зберігається

лист М. Хрущова у Москву, в якому лідер українських комуністів докладно інформує Й. Сталіна про свою бесіду з Корнійчуком з приводу його відставки. За повідомленням М. Хрущова, 11 липня 1944 р. нарком закордонних справ прибув до Києва з Одеси, де перебував у від'їзді, і був відразу запрошений на прийом до ЦК КП(б)У. Вважаючи, що предметом бесіди мають стати результати його поїздки до Одеси, О. Корнійчук почав розповідати про неї М. Хрущову (йшлося про переговори з союзниками на предмет встановлення консульських зв'язків).

Голова українського уряду уважно вислухав доповідь наркомзаксправ, а потім повідомив О. Корнійчуку про те, що «є рішення» про його заміну на посаді наркомзаксправ іншою особою. «Зараз обставини вимагають,— пояснив М. Хрущов мотиви цього рішення,— щоб на посаді народного комісара закордонних справ України був такий товариш, який володіє би іноземними мовами, і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки під час переговорів з представниками іноземних держав». «Я сказав йому,— писав М. Хрущов,— що на посаду наркомзаксправ України рекомендується товариш Мануїльський, який досконало володіє французькою мовою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР»²⁴.

Від роботи в Комісії, попри умовляння Хрущова, Корнійчук категорично відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що робота забере в нього багато часу, а він хоче писати. Проте український драматург запитав, чи буде в такому разі його зняття з посади подане, як «у зв'язку з переходом»? Хрущов відповів схвально і рекомендував ще подумати.

Наступного дня, заспокоївшись і обміркувавши всі «за» і «проти», український драматург знову прийшов на прийом до М. Хрущова. У бесіді з останнім він заявив, що вчорашнє повідомлення приголомшило його, оскільки сприйняв його не на рахунок незнання іноземних мов, а на рахунок того, що ним незадоволені в цілому. О. Корнійчук також підтримав кандидатуру Д. Мануїльського і додав, що не жалкує про це рішення, адже він був незадоволений своєю роботою. При цьому экс-наркомзаксправ дав згоду на роботу в Комітеті, щоправда, поцікавившись при цьому, хто саме із заступників голови РНК УРСР займається питанням роботи цього Комітету. На відповідь М. Хрущова, що цим займається М. Бажан, український драматург «зробив багатозначний жест» і попросив у голови Раднаркому дозволу звертатися в разі потреби до нього безпосередньо²⁵.

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення «обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У», а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені Укази про призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу²⁶.

В західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді наркомзаксправ України партійним функціонером Д. Мануїльським була пов'язана, головним чином, з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської (яка, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р., стала віце-президентом Польського Комітету Національного Визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі). Таким чином, чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав²⁷.

Зазначимо, що такі глузування почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевську було призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спілки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка — заступника наркома закордонних справ СРСР — в самій Країні Рад нікого не тур-

бувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці.

Тому вважаємо, що причини кадрових змін у наркомзаксправі УРСР влітку 1944 р. були зумовлені внутрішніми пружинами сталінської політики.

Дійсно, пробудження й швидке зростання виявів українського патріотизму в «другій радянській республіці», прагнення втілити в життя у повному обсязі рішення X сесії Верховної Ради СРСР як у галузі оборони (наполегливі спроби наркома оборони УРСР В. Ф. Герасименка добитися розбудови власного наркомату), так і в галузі зовнішніх зносин (намагання О. Корнійчука встановити безпосередні контакти України з іноземними державами тощо) почали непокоїти союзний центр, адже «гра в розширення прав союзних республік» сприймалася в Україні «за чисту монету».

З іншого боку, для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Й. Сталін на «дипломатичному фронті», потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург: «ортодоксальному пристосованцеві» О. Корнійчуківі не вистачало ані «повного розуміння політичного моменту», ані практичного більшовицького досвіду. Інша справа — старий більшовик Д. Мануїльський!

Справді, новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у вузах Парижа і Петербурга, володів кількома європейськими мовами, а головне був «перевіченим партійним кадром». З XI з'їзду РКП(б) Д. Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і всією своєю попередньою діяльністю — підтримкою сталінського «плану автономізації» під час утворення Союзу РСР (нагадуємо, що саме Д. Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Й. Сталіна в боротьбі проти намагань Х. Раковського і М. Скрипника добитися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 20-х — на початку 30-х років — виявив особисту відданість вождеві. Показовий факт — від загальновизнаного раніше лідера партії більшовиків Л. Троцького Д. Мануїльський у свій час заслужив характеристику «одного з найбільших ренегатів українського комунізму»²³.

Безумовно, Д. Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) його було призначено членом мирної делегації РСФФР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. В 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Д. Мануїльський вів переговори про укладання перемир'я з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а, отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу.

І, нарешті, прибувши в Україну, Д. Мануїльський не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому він очолив «ідеологічну роботу». Направлений центром в Україну Д. Мануїльський мав виконувати ще й суто фіскальні функції — напівгласно наглядати за М. Хрушовим й бути готовим припинити надмірну захопленість останнього «українським моментом». Отже, нове призначення Д. Мануїльського свідчило про намір Москви дати зрозуміти, що вона не допустить виходу з-під контролю патріотичної ейфорії в Україні.

Підтекст проведеної в наркомзаксправі кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. Переказували також, що нібито планується заміна голови Раднаркому України «за перегини у національній політиці» А. Ждановим. Тому заміна О. Корнійчука Д. Мануїльським патріотично настроєна українська творча інтелігенція сприйняла в цілому негативно. Так, у розмові з приводу вищенаведених чуток, що відбулася у се-

редині липня 1944 р. між Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: «Хрушов, Мануїльський, Жданов — чи не забагато для України?»^{29–30}.

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Д. Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. Зміст цього документа свідчить про те, що наркомзаксправу УРСР було доручено розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік (зазначимо, що Положення про республіканські наркомати оборони розробив НКО СРСР).

Завдання, накреслені Д. Мануїльським у проекті Положення, склалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями. На відміну від «проекту Корнійчука» в цьому документі не наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв'язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція республіканських НКЗС, їх підпорядкованість у всіх питаннях центру. Показово, що питання про участь республік у зовнішньополітичній діяльності розглядалося в останніх пунктах документа. Так, згідно з пунктом «з» лише за власною ініціативою республіканські уряди могли ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання, в бажаному для республік дусі, взаємовідносин даної республіки з сусідніми іноземними державами (кордони, втрати, обмін дипломатичними представництвами тощо). Під час переговорів між представниками союзного центру і урядів іноземних держав з політичних і торговельних питань відповідні «зацікавлені республіканські НКЗС» мали лише «залучатися» (пункт «і»); під час дипломатичних місій союзного НКЗС за кордон (ще до відкриття самостійних представництв) працівники «зацікавленого республіканського НКЗС» мали включатися до складу цих місій, передусім, до тих країн, в яких були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт «к») ³¹.

Зазначимо, що посилена увага до питань еміграції відрізняла «проект Мануїльського» від «проекту Корнійчука», де про них навіть не йшлося. Це зумовлювалося принаймні двома моментами: по-перше, посиленням експансіоністських устремлінь сталінського керівництва наприкінці війни, в здійсненні яких питання еміграції та національних меншин в іноземних країнах мали відігравати певну роль, і, по-друге, занепокоєнням з приводу зростання під час другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, які переважно вороже ставилися до сталінського режиму.

Отже, фіскальні функції, що їх раніше в основному виконував НКДБ відносно еміграції, Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС. Так, у пункті «в» документа йшлося про необхідність «вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР». А у пункті «г» проекту Мануїльський навіть зробив спробу поширити це завдання на територію СРСР, наголошуючи на необхідності вивчення також «усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки», і навіть більше (щоправда, останнє було автором викреслено) — «рівно як і радянських громадян іноземного походження, їх реєстрації з метою політичного контролю і ідейно-політичного обслуговування цих груп населення» ³².

Пункти «а» і «б» документа безпосередньо стосувалися вивчення внутрішньої й зовнішньої політики сусідніх з даною радянською республікою іноземних держав, а також країн, в яких відповідні республі-

ки були якоюсь мірою політично чи економічно зацікавлені, чи у випадку, коли діяльність певних держав суперечила інтересам окремих радянських республік³³.

Особлива увага в «проекті Мануїльського» приділялася проблемі воєнних втрат. У ньому фактично розвивалися пропозиції О. Корнійчука про підготовку республік до післявоєнної мирної конференції. Республіканські НКЗС мали перевірити узагальнені Надзвичайною Комісією дані про економічні та людські втрати та збитки, що їх завдали загарбники промисловості, сільському господарству тощо республік, які були цілком чи частково окуповані (пункт «в»). Республіканські наркомзаксправ мали також з санкції НКЗС СРСР організувати поїздки дипломатичних представників та представників преси іноземних держав на територію, що були тимчасово окуповані (пункт «ж») ³⁴.

В пункті «д» проекту визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських наркоматів закордонних справ, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними міжнародних відносин, світової політики, географії, економіки, всесвітньої історії і особливо іноземних мов (англійської, французької і мов прикордонних держав) ³⁵.

Отже, «проект Д. Мануїльського» в цілому не просто обмежував участь республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її до нуля. В концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання центру використовувати республіканські НКЗС лише як свої допоміжні філії, що діяли в суверенних державах, вирішуючи таким чином геополітичні та пропагандистські завдання сталінської політики.

Подальший розвиток подій в Україні цілком відповідав планам, накресленим Д. Мануїльським. Втім, майже увесь 1944 і 1945 рр. пройшли під знаком очікування в Україні встановлення дипломатичних стосунків з іноземними країнами.

Ще під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що «утворений в березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться в даний час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами» ³⁶. Надалі представники НКЗС УРСР, зустрічаючись з членами різних іноземних делегацій, також запевняли їх у намірах українського уряду встановити з ними найближчим часом дипломатичні відносини. Зокрема, на запитання прем'єр-міністра Югославії І. Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має намір уряд України встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими країнами, завідуючий консульсько-протокольним відділом НКЗС УРСР К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, утворені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки ³⁷. Навіть нарком Д. Мануїльський під час конференції у Сан-Франциско в травні 1945 р. наголошував на тому, що Україна готова у будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною ³⁸.

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов'янські еусіди України — Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв'язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР, писала преса.

В свою чергу, нові, зорієнтовані на СРСР уряди Польщі і Чехословаччини висловлювали бажання встановити дипломатичні відносини з Україною. До речі, першим поздоровив О. Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР чехословацький посол у Москві Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. «Радянська Україна» надрукувала тексти

вітальних телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і О. Корнійчук. «Високоповажний Олександр Євдокимович!— писав Фірлінгер.— Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Перекоаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі...»³⁹

Надії на встановлення тісних зв'язків між Україною та Чехословаччиною не зменшилися й після приходу в наркомзаксправ УРСР Д. Мануїльського. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловився за те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку⁴⁰.

Проте дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України «її споконвічній матері — Радянській Україні» про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною забули. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст було написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською)⁴¹.

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським «люблінським урядом», угодою про евакуацію українського і польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК М. Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським) та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і М. Хрущова у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього не відбулося.

Однак не слід вважати, що українські урядовці не брали участі у вирішенні питань, пов'язаних з визначенням післявоєнних кордонів України. Бурхливу діяльність у цьому напрямку проводив, зокрема, М. Хрущов, який, по суті, став одним з ініціаторів збирання в єдиній українській державі її етнічних земель. Втім, як правило, діяльність М. Хрущова не обмежувалася столом переговорів, а ґрунтувалася на застосуванні як силових, так і суто пропагандистських акцій або «таємної дипломатії». Наприклад, у листі до Сталіна від 20 липня 1944 р. М. Хрущов пропонував утворити в так званій Закарзонії — районах Польщі, заселених українським населенням, які не увійшли після 1939 р. до СРСР, радянське правління з метою надалі, «коли це буде вигідно, проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до радянської України»⁴². З Холмського, Трубешівського, Замостського, Томашевського, Ярославського районів і деяких населених пунктів, за планами голови РНК України, могла б бути створена Холмська область УРСР з центром у м. Холм⁴³. Ці пропозиції М. Хрущова «з політичних міркувань» не знайшли підтримки в Москві, проте чимало «пропозицій» лідера українських більшовиків було враховано, зокрема, відносно Закарпатської України.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то останні досить швидко розпізнали суть «сталінської гри» з «розширенням прав республік». «Дезінтеграція» союзного НКЗС, як вважали західні дипломати, не позбавила його філії в республіках здійснення функцій надконтролю і, передусім, щодо проведення його зовнішньої політики⁴⁴. Тому від встановлення безпосередніх зв'язків з Україною західні країни відмовилися. Додамо, що пропозиція британського уряду про встановлення дипломатичних відносин з Україною

викликала роздратовану реакцію В. Молотова, який «запевнив» британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів⁴⁵.

Зазначимо, що і в самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Д. Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце українського наркомзаксправу. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії в зв'язку із прибуттям у місто значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважилися запропонувати центру свої послуги. Завідуючий оргвідділом А. Плахін у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка зазначав: «Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР чи від НКЗС УРСР. Тому мені здається, краще не згадувати у листі (мається на увазі до Москви.— В. Г.) про це, що я і зробив»⁴⁶. Це питання Москва вирішила на власний розсуд, зрозуміло, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагентство в Одесі й направив туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом⁴⁷.

Після входження України до ООН (що сталося майже виключно внаслідок тиску сталінської дипломатії) і розгортання в ній специфічної діяльності її делегації на чолі з Д. Мануїльським подальша розбудова НКЗС УРСР була знята з порядку денного. У цей період зовнішньополітичне відомство УРСР нагадувало заморожений ембріон, що не встиг розвинутися. Його навіть перестали помічати. У своїх мемуарах М. Джилас згадував про «красномовця, жвавого дідуса, «міністра без міністерства» Мануїльського, що марнословив певний час в Об'єднаних Націях»⁴⁸.

Втім, оцінка Д. Мануїльського колишнім югославським комуністом є не зовсім правильною, передусім його ролі в ООН. Найстарший серед радянських дипломатів в Організації Об'єднаних Націй, він, по суті, спрямовував роботу представників СРСР у цій організації. Не випадково деякі дослідники відзначають у своїх працях «еру Мануїльського в ООН», «золотий вік української радянської дипломатії» тощо⁴⁹. Проте, якщо про «сру Мануїльського» можна говорити, то «золотим віком української дипломатії» 1944—1945 рр. слід вважати досить умовно. Одержавши право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна, разом з тим, не дістала реальних прав на вироблення власної зовнішньополітичної лінії, тим більше на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами. Українська делегація в ООН завжди була alter ego союзного уряду.

Однак утворення НКЗС УРСР навіть у такому вигляді мало певні позитивні наслідки. Це стосувалося не тільки появи поняття «держава Україна» у назвах матеріалів західної преси, але й зрушень, які внаслідок цього відбувалися в самій Україні. Адже сам факт «виходу республіки на міжнародну арену», безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що заслуговує на представництво в світовій міжнародній організації.

Певне розмороження ембріону НКЗС УРСР почалося під час «хрущовської відлиги», коли зовнішньополітична діяльність України була дещо розширена. Однак лише після проголошення її в 1991 р. самостійною державою виникла реальна можливість недорозвинутому ембріону досягти рівня справжньої зовнішньополітичної установи країни, що має власні інтереси і проводить власну міжнародну політику.

¹ Рад. Україна.— 1944.— 2 лют.

² Там же.— 3 лют.

³ Там же.— 6 лют.

⁴ Українська РСР у міжнародних відносинах.— К., 1959; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр.— К., 1963; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. В

3-х томах.—К., 1969.—Т. 3; Суярко Л. А. Д. З. Мануильський: революціонер, дипломат, учений.—К., 1983; та ін.

⁵ Так, О. Верт у своїй праці «Russia at War 1941—1945» (London, 1964.—P. 978) згадував про відвідування ним у 1946 р. Міністерства закордонних справ Грузинської РСР. За його свідченням, розташоване в трьох-чотирьох кімнатах «ім-провізоване» Міністерство не сприймалося всерйоз навіть його нечисленними працівниками.

⁶ Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy.—Geneve—Paris, 1960.—P. 190.

⁷ Див. також: Сосновський М. Україна на міжнародній арені, 1945—1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики.—Торонто—Оттава, 1965; Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950.—New York and London, 1975; Bilinsky Y. The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II.—New Brunswick, 1964; Олюньк С. D. Soviet Federalism in Theory and Practice.—Washington, 1965.

⁸ Sawczuk K. Op. cit.—P. 18—19.

⁹ Рад. Україна.—1944.—15 лют.

¹⁰ Цікаво, що росіянин М. Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. «Оскільки було незручно,—коментував цей момент у своїх споминах колишній югославський комуніст М. Джилас,—що на Україні навіть голова уряду—неукраїнець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшою, ніж французька, і де в чому культурнішу за російську) не знайшлося особи на місці голови уряду» (Джилас М. Лицо тоталитаризма.—М., 1992.—С. 88).

¹¹ Колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ восени 1943 р. М. Хрущов певний час брав на фронт «з метою вивчення» відомого українського письменника і кіномитця О. П. Довженка, якого планували висунути на один з найвищих постів у республіці.

¹² Foreign Relation of the United States. Diplomatic Papers. 1944 Europe.—Washington, 1966.—Vol. IV.—P. 820.

¹³ Ibid.—P. 829.

¹⁴ Субтельний О. Україна. Історія.—К., 1992.—С. 335.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 64.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, арк. 65.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 66.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, арк. 1—6.

²² Там же. Підраховано автором.

²³ Там же, арк. 33—35.

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 5.

²⁵ Там же, арк. 7.

²⁶ Рад. Україна.—1944.—13 лип.

²⁷ Bilinsky Y. Op. cit.—P. 381; Aspaturian V. Op. cit.—P. 66.

²⁸ Троцький Л. Д. Об Украине // Комс. знамя.—1990.—2 нояб.

^{29—30} ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1389, арк. 5.

³¹ Центральний державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України), ф. 4669, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

³² Там же, арк. 1.

³³ Там же.

³⁴ Там же, арк. 1 зв.

³⁵ Там же.

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 713, арк. 30.

³⁷ Там же, арк. 58.

³⁸ Правда.—1945.—29 мая.

³⁹ Рад. Україна.—1944.—11 лют.

⁴⁰ Aspaturian V. Op. cit.—P. 196.

⁴¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР и иностранными государствами.—М., 1955.—Т. XI.—С. 31—32.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 949, арк. 33.

⁴³ Там же, арк. 33—34.

⁴⁴ Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938—1953. A Documentary Collection. Kingston, Ontario—Vestal.—New York, 1987.—P. 155.

⁴⁵ Aspaturian V. Op. cit.—P. 197.

⁴⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1444, арк. 1.

⁴⁷ Там же, арк. 10.

⁴⁸ Джилас М. Указ. соч.—С. 87.

⁴⁹ Sawczuk K. Op. cit.—P. 145.